

- GAZALİ İMÂM-ı GAZÂLİ, (Çev. Abdullah AYDIN), *Ölüm ve Ötesi*, Seda Yay., İstanbul.
- LÉVİNAS Emmanuel LÉVİNAS, 2006, (çev. Nami BAŞER), *Ölüm ve Zaman*, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- TSSR İlimler Akademiyası Magtımguılı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı, 1983, *Magtımguılı - Saylanan Eserler I, II*; Türkmenistan Neşiryatı, Aşgabat.
- ÖNDER Mehmet ÖNDER, *Mevlânâ* (Hayatı-Eserleri), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- TATCI Mustafa TATCI, 1997, *Yûnus Emre Dîvânı I, II*, MEB Yay., İstanbul.
- YUSUF HAS HÂCİB, (Çev. Reşid Rahmeti ARAT), 1979, *Kutadgu Bilig I-Metin*, TDK Yay., Ankara.
- YUSUF HAS HÂCİB, (Çev. Reşid Rahmeti ARAT), 1985, *Kutadgu Bilig II-Çeviri*, TTK Yay., Ankara.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA -R- /-R TÜREMESİ

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Fırat Üniversitesi
[Türkiye]

Özet: Türkiye Türkçesi ağızlarında genellikle b, d, g, h, l, m, n, p, r, t, v, y gibi ünsüzlerin türediği görülür.

Bu yazıda biz, Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen iç ve son ses -r-, -r türemesini incelemeye çalışacağız.

R sesi, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren (Y) iç ve son seste kullanılan bir ünsüzdür.

Tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerinin değişik lehçelerinde kimi iç ses -r- türemesi örneklerine rastlanmaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında da iç ve son seste r türemesinin çeşitli örnekleri vardır. Değişik ağız bölgelerinde örnekleri bulunan -r- türemesi daha çok iç seste görülmektedir.

İç ve son seste r türemesi sadece bir sesin yanında ya da sadece bir ses grubunun içinde görülmektedir; çok farklı seslerin yanında ve ses gruplarının içinde ortaya çıkabilmektedir.

Ünsüz türemelerinin büyük bir bölümünün, boğumlanma hareketleri sırasındaki senkronizmin bozulmasından kaynaklandığı bilinmektedir. Ancak bütün ünsüz türemelerini anorganik türeme olarak değerlendirmek doğru olmaz. Benzetme yoluyla ünsüz türemeleri oluşabildiği gibi, anlamı kuvvetlendirme, sözcüğü daha vurgulu bir biçimde ifade etme, pekiştirme dolayısıyla da ünsüz türemeleri ortaya çıkabilmektedir. Kimi zaman da uzun ya da vurgulu bir ünlü kısılırken ses dengelemesi dolayısıyla ünsüz türemeleri oluşur.

Ayrıca, türeme gibi görülen kimi ünsüzlerin eski bir ekin kalıntısı olma ihtimali de vardır.

Anahtar sözcükler: Türkiye Türkçesi ağızları, ünsüz türemesi, iç ve son ses -r-, -r türemesi

Abstract: Derivation of consonants such as b, d, g, h, l, m, n, p, r, t, v, y is a common phenomenon in Turkish dialects.

In this paper, our aim is to analyse derivation of internal and final phoneme -r-, -r sound.

R sound is a consonant that has been used in internal and final phonemes since the first written documents (Y)

In different dialects of modern and old Turkish written languages, numerous examples of internal phoneme -r- derivation is present.

Turkish dialects (that is spoken in Turkey), too, have some samples of r sound derivation in internal and final phonemes. -r- sound derivation, having examples in different dialect regions can be seen mostly in internal phonemes.

R sound derivation in internal and final phonemes is not only present in the context of being next to a sound or phoneme but also possible in sounds or phonemes with different nature.

It is a well known fact that general proportion of consonant derivations stem from disruption of synchronism during articulation. However, it wouldn't be right to regard all consonant derivations as anorganic derivations. Consonant derivations

can occur through simile, as well as through strengthening the meaning, stressing the word, and reinforcement.

Consonant derivations can also occur as a result of sound balance in case of a clipping of a long or emphasised vowel.

In some other cases, some of the consonants that may seem as derivation may have a possibility to be remnants of old affixes.

Key words: Turkish Dialects, consonant derivation, internal and final phoneme -r-, -r sound derivation.

Bir sözcükte asıl olarak bulunmayan ve çeşitli nedenlerle sonradan ortaya çıkan seslere türeme sesler denir. Ses türemeleri, ünlü ve ünsüz türemesi biçiminde görülür. Sesler sözcüklerin başında, içinde ve sonunda türeyebilirler. Bu bildiride biz, Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen iç ve son ses -r-, -r türemesini incelemeye çalışacağız.

Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ünsüz türemeleri konusunda birçok araştırma yapılmış ve yazılar yazılmıştır. Bu araştırmalarda ön, iç ve son ses ünsüz türemeleri örneklenmiş ve birçoğunun nedenleri ortaya konmuştur¹.

Türkiye Türkçesi ağızlarında genellikle b, d, g, h, l, m, n, p, r, t, v, y gibi ünsüzlerin türediği görülüyor. Bunlar arasında iç ve son ses / -r-, -r türemesi, üzerinde en az durulan ve yeterince işlenmeyen bir ünsüz türemesidir.

M. Räsänen'in 1949 yılında yayınlanan "Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen" adlı eserine, 1950 yılında bir tenkit yazan H. Eren, Räsänen'in anorganik r ünsüzüne yer vermemesini eleştirmiş ve bu ünsüz türemesine birkaç örnek vermiştir. (Eren 1949: 283-286). Ünsüz türemesi konusunda, biri b, p, m diğeri d, t, n ünsüzleriyle ilgili olmak üzere, iki önemli makale yazan J. Eckmann da ne yazık ki -r- / -r türemesi üzerinde durmamıştır. (Eckmann 1953: 313-320; 1953(1988): 11-23)

Daha sonra yapılan tezlerde, yayınlanan kitap ve makalelerde zaman zaman -r- / -r türemesinin örnekleri tespit edilmiş, ancak, bir bütün halinde örnekleri bir araya getirilerek sebepleri konusunda doyurucu bir açıklama yapılmamıştır.

Türkçede R Ünsüzü

R ünsüzü, ön damakta boğumlanan, yumuşak, sürekli, akıcı bir ünsüzdür. Boğumlanması sırasında meydana gelen titrekliliğin oluşabilmesi için özel bir çaba gerekmektedir. Çok kolay telaffuz edilebilen bir ünsüz değildir ve Türkçede r ünsüzü, türemeden çok, düşme eğiliminde olan bir sestir.

R sesi, Türkçenin ilk yazılı belgelerinden itibaren (Y) iç ve son seste kullanılan bir ünsüzdür. Bütün lehçelerin iç ve son seslerinde kullanılan r ünsüzü, ön seste aslı olarak bulunmaz. Dolayısıyla r- ile başlayan kelimeler yabancı kökenlidir. Birçok ağız ve lehçede, bu sebepten, r- ile başlayan kimi kelimelerin önünde bir ünlü türetilmektedir: ramazan > iramazan, raf > iraf, Rus > Urus/Orus vb.

Türk yazı dillerinin değişik lehçelerinde kimi iç ses -r- türemesi örneklerine rastlanmaktadır. Dîvânü Lügati't-Türk'te Kaşgarlı, berk sözcüğünün aslının bek

¹ Bk. M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1949; J. Eckmann, *Kelime ortasında anorganik b, p ve m'nin türemesi, Türkiyat Mecmuası*, X, (1953), s. 313-320; J. Eckmann, (1988), "Türkçede d, t ve n Seslerinin Türemesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1955*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayımları, s. 11-23 ; Aylin Koç, *Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 2010, s. 47-67

olduğunu, bu sözcükteki r sesinin sonradan türediğini belirtir. (DLT I, 349). *Aslan/arslan, sepmek/serpmek* sözcüklerinin de Türkçede r'li ve r'siz kullanımları söz konusudur. Ana Türkçede ünlüsü uzun olduğu kabul edilen *ır-* fiili, Yakutçada *irt-* biçimine girmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde de ünlü ile biten bazı sözcüklere iyelik ekleri getirildiğinde -r- türemesi görülür: *kino-r-i* (sineması), *tohu-r-uñ* (tavuğun) (Öztürk, 1994: 22).

Türkçede az da olsa son ses -r türemesi örnekleri de görülmektedir. Türkiye Türkçesi Farsçadan aldığı *kehrubā* sözcüğünün sonunda bir -r sesi türeterek *kehribar* biçimine dönüştürmüştür. (Korkmaz 1992: 136). Yeni Uygur Türkçesi halk ağızlarında da *kalligi* kelimesinin *kalligir* (ökçe) şeklinde söylendiği görülmektedir. (Coşkun 1998: 805).

Türkiye Türkçesi Ağızlarında -r-, -r Türemesi

Türkiye Türkçesi ağızlarında iç ve son seste r türemesinin çeşitli örnekleri vardır. Bu örnekler hem ortaya çıkış biçimleri hem de kullanıldıkları bölgeler bakımından oldukça karmaşık özellikler göstermektedir:

A. İç Seste -r- Türemesi

1. -At- > -Art- Ses Grubu İçinde:

artuh bir Allahın günü götüren götürene kim **partlattı** neyin nesi oldu o zaman o talanda...(Elazığ/ EYAD / 77-XI/11)

deyince hemen bu **partdadı**.(Kars/KİA 61/74)

bi **eğirtmenimiz** var (Mersin/ SMSBYA, 70/29)

yau bu adamın babasının biz bu **gartan** nanu nemetini yedik (Kars/ KİA. 20/17)

Derleme Sözlüğünde:

Partla-: Birden bire aniden.

Arkamda bir bomba **partladı** (Ağın/Elazığ)

Partla-: Bir yerden birden bire çıkıp kaçmak, fırlayıvermek.

Çukurköy Karaisalı/Adana; Mut köyleri/ İçel; Çorum. (DS. 9. Cilt)

Partda-: Birden bire, aniden. (Aliköy Çaycuma/Zonguldak)

gartan/garten/gartar, gartden: Kadar

biz o garten arpa ekmemişdiyh

İrişli /Bayburt; Sarıkamış/Kars (DS. 6. Cilt)

2. -Ap- > -Arp- Ses Grubu İçinde:

tabi de **herpisi** olur (Mersin/ Silifke, SMSBYA, 3/73)

dağın başında hır kazanacağaz dēye bir **sarplandığ** ha in ha otur, ha in ha otur işde. (Mersin/ Silifke, SMSBYA, 27/73)

3. -Aş- > -Arş- Ses Grubu İçinde:

he **arşık** saz çalar, semah yapdurûlar (TİYA, 6/72)

âcını geçdükden sôna bunun bi de şu **merşinini** çekicem yüzüne.(Ordu/ OİYA, 26/9)

erşarp (Muş/MMA/50)

4. -ed- > -erd- Ses Grubu İçinde

Örnek Uşak yöresi ağızlarından tespit edilmiştir.

ôda benim **damerd** vâ (Uşak/ UİA, I-18/7)

5. -ez- > -erz/- Ses Grubu İçinde

gız **bilerzügünü** çihari takaya goyi, elini üzünü yhi bahi ki **bilerzüğü** yoh. (Elazığ. 45-2b/8)

bilerzük (Aybastı/Ordu, AA, s. 36)

Derleme Sözlüğünde:

bilerzik/bilerzük/bilerzüg /bilerziyh/ bilersük: Bilezik

bilerzük : Elazığ/ELİA, 101)

bilerzik: Hozat/Tunceli; Malatya; Karaözü Gemerek/Sivas

bilerziyh: Taşburnu/Iğdır/Kars (DS. 2. Cilt)

6. -It/Ut > -Irt-/Urt-/ Ses Grubu İçinde

çigirt (Erzurum. EİA-I / 203)

ögürtlemek (HA, s. 24)

ekdim nohuT bitti **sögürt**

yaprağı dut, gendi armuT. (Elazığ/EYAD, 165-36/b)

imtihana girdik **kağırtılarımız** geldi (HA, 1.11.1/6)

dağdan attım gırılmaz

daşTan attım gırılmaz

bi tükürüğüme dayanmaz

(**kağırt**) (Elazığ/EYAD,166/XI/12)

Derleme Sözlüğünde:

Kağırt: <Far. Kâğaz; Oyun kağıdı; muska// kağıt// kağıt bezi patiska// **kağırt** bezi cart; hadi oradan; fena yamuldun// **kağırt** etmek; büyü yapmak, yaptırmak// **kağırt** oynamak; iskambil oynamak (Erzurum, DS < EİA, 3. Cilt)

(Sögürt: söğüt ağacı. Eraslan, Suluca /Ama.)

7. -ün- > -ürn- Ses Grubu İçinde:

biz de çeperrerin dibine geldik ki dërsin goyunu béle sıcahda **gürneş** dutmuş da béle orda burada goyun yatmış. (Kars/ KİA. 18-75)

Derleme Sözlüğünde:

gürneş/ gürnek/ gürney: Sıcaklığın etkisiyle koyunların bir araya toplanıp başlarını birbirlerinin altına sokarak dinlenme durumu.

Karkımcık Artova/Tokat; Refahiye/Erzincan; Deliktaş Kangal, Şarkışla, Yukarık Koyulhisar/ Sivas

8. -vİz/vUz- > -vrız/-vrUz- Ses Grubu İçinde

havruz vârdı hall_ ağanın evinde (Edirne/ EdİA., 34/8)

Derleme Sözlüğünde:

havruz: Oturak, lazımlık Amasya, Ankara (DS., 7. Cilt)

havruz: Burdur; Sarayköy/Develi; Karacasu/Aydın; İzmir; Gördes/ Manisa; Sungurlu/Çorum; Urfa; Konya; Bor/Niğde;

hevrüz: Peşman Daday, Ağlı Küre/ Kastamonu

A.İç seste -r- Türemesi	Sözcükler	Görülen Yörelere
1.-At- > -Art-/Ses Grubu İçinde:	partla-, partda-; gartan/ garten, gartar/ gartden(<kadar);	Elazığ, Kars, Erzurum, Mersin / Silifke / Mut, Çukurköy Karaisalı / Adana; Mut köyleri / İçel; Çorum; Çaycuma / Zonguldak
2.-Ap- > -Arp- Ses Grubu İçinde:	sarplan-, herpisi	Silifke, Mut/ Mersin, Elazığ
3.-Aş- > -Arş- Ses Grubu İçinde:	arşık, merşin(<meşin), erşarp	Ordu, Tokat, Muş
4.-ed- < -erd- Ses Grubu İçinde:	damerd (<damat)	Uşak
5.-ez- > -erz/- Ses Grubu İçinde:	bilerzik/ bilerzük/ bilerzüg/ bilerziyh/ bilersük	Elazığ, Hozat/ Tunceli; Aybastı, Salman Akkuyu/Ordu; Malatya; Çüngüş, Çermik/Diyarbakır; Taşburnu Iğdır/Kars
6.-It- > /-Ut- > Irt-/Urt-/Ses grubu İçinde.	kağırt, sögürt, çigirt, ögürtle-, egirtmen	Harput/Elazığ; Erzurum,
7.-ün- > -ürn- Ses Grubu İçinde:	gürneş/ gürnek/ gürney	Kars; Karkımcık Artova / Tokat; Refahiye / Erzincan; Deliktaş Kangal, Şarkışla, Yukarık Koyulhisar / Sivas
8.-vız-/vUz- > vrız- /vrUz- Ses Grubu İçinde	havruz/ havruz/ hevrüz	Edirne; Amasya; Ankara; Burdur; Sarayköy / Develi; Karacasu / Aydın; İzmir; Gördes / Manisa; Sungurlu / Çorum; Urfa; Konya; Bor / Niğde; Peşman Daday, Ağlı Küre/ Kastamonu

B.Son Seste -r Türemesi

Son seste -r türemesinin örnekleri fazla değildir. Açık heceyi kapatmak için türemiş olduğu düşünülebilir!

1. -be > -ber Ses Grubu İçinde:

göçeber (Sivas/ SİYA. XXIV/6; Elazığ /ELİA,101)

Derleme Sözlüğünde:

göçeber: Göçgün, çadır hayatı yaşayan, göçebe

Malatya ve çevresi, Güney Yeşilova/Burdur; Ovacık Tavas/Denizli; İskilip/Çorum; Ordu; Bor/Niğde

2. -ze > -zer Ses Grubu İçinde

küzer /güzer (< kuze: testi) (Erzurum/ EİA-I/203)

3. -bu > -bur Ses Grubu İçinde:

Padişah olduğuni de çoban bilmér démér de padişahım **halbur** ki tanrı misafiridir. (Elazığ/ EYAD, 150/4< AŞKA)

B.Son Seste -r Türemesi	Sözcükler	Görülen Yörelere
1. -be > -ber Ses Grubu İçinde:	göçeber	Elazığ; Sivas; Güney Yeşilova / Burdur; Ovacık Tavas / Denizli; İskilip / Çorum; Ordu; Bor / Niğde;
2. -ze > -zer Ses Grubu İçinde	küzer/güzer	Erzurum
3. -bu > -bur Ses Grubu İçinde:	halbur ki	Elazığ

Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen iç ve son seste -r-, -r türemesi, herhangi bir bölgeye özgü bir ses olayı değildir. Değişik ağız bölgelerinde örneklerine rastlanmaktadır.

İç ve son seste r türemesi sadece bir sesin yanında ya da sadece bir ses grubunun içinde görülmemekte; çok farklı seslerin yanında ve ses gruplarının içinde ortaya çıkabilmektedir. Türemenin görüldüğü sözcüklerin bir bölümü Türkçe iken bir bölümü de yabancı kökenlidir. Dolayısıyla bu ses olayını, bir bölge ağzının karakteristiğiyle, sadece bir ses veya ses grubunun özellikleriyle ve sözcüklerin Türkçe ya da yabancı kökenli oluşuyla ve izah etmek mümkün değildir.

Ünsüz türemelerinin büyük bir bölümünün, boğumlanma hareketleri sırasındaki senkronizmin bozulmasından kaynaklandığı bilinmektedir. (Eckmann 1953: 11-23). Senkronizmin bozulduğu durumlarda, yan yana gelen seslerin boğumlanması sırasında, sesler arasındaki farklılıkları gidermek, boğumlanmayı kolaylaştırmak ya da bir sesteki diğerine geçerken meydana gelen boşluğu kapatmak için ünsüz türemeleri meydana gelmektedir. J. Eckmann, bu prensipten hareket ederek Türkçede *t*, *d* ve *n* seslerinin türemesini şöyle açıklamaktadır: “*lr>ldr, sr>sdr, sr>str, sr>ştr, zr>zdr* şöyle izah olunabilir: Dilin ucu *r*’yi boğumlamak için *diş yuvalarına* yaklaşır, fakat hemen titremeğe başlamaz. Bu gecikme neticesinde meydana gelen hafif kapantı kuvvetlenerek *d* veya *t*’nin türemesine sebep olur. *nr>ndr* ve *ñr>ñdr* hadisesi de buna benzemektedir. *n* veya *ñ*’nin boğumlanması sırasında husule gelen kapantı açılmadan önce damak perdesi kalkar; bu arada *n*, *ñ* ile müteakip ses arasına bir *diş kapantılısı* (*d*) sokulur. Diğer seslerden *r*, *s*, *l* ile *g*, *k*, *ç*, *m* arasında türeyen *diş kapantılısının* meydana gelişini ise şu şekilde düşünebiliriz: *r*, *s* veya *l*’den *g*, *k*, *ç*, *m*’ye geçebilmek için *r*, *s*’deki aralığın ve *l*’deki yan aralığın kapanması şarttır. Kapanma hareketi *g*, *k*, *ç*, *m*’nin boğumlanmasından önce vuku bulursa, bu, önceki seslere uygun bir kapantılısının (*d*, *t*) türemesine yol açar.

Kelime sonunda *t* türemesinin sebebini kelime sonundaki *n*, *p*, *s*’nin fazla kuvvetle telaffuzunda aramak gerekir. *Sapan>sapan>sapant*; *caris>carist* vb. fakat ses türemesine başka amiller de iştirak edebilir. (Çuv. Samant)

Sekunder *n*’in türeyişine gelince, bunun sekunder *m*’nin türeyişi gibi izah etmek mümkündür: *Diş sesinin boğumlanması tamamlanmadan önce damak perdesi inerek ağız yolunu kapadığı için, akçiğerden gelen hava burundan geçmek zorunda kalınca bir burun sesinin türemesine sebep olur*.” (Eckmann 1953(1988): 11-23)

Ünsüz türemelerinin tek sebebi tabii ki “*boğumlanma sırasındaki senkronizmin bozulması*” değildir. Bütün türeme ünsüzleri anorganik türeme olarak değerlendirmek de doğru olmaz. Herhangi bir morfolojik şekle benzetme yoluyla ünsüz türemeleri oluşabildiği gibi, anlamı kuvvetlendirme, sözcüğü daha vurgulu bir biçimde ifade etme, pekiştirme dolayısıyla da ünsüz türemeleri ortaya çıkabilmektedir. (Üstüner 2003: 67-74) Kimi zaman da uzun ya da vurgulu bir ünlü kısılırken (Tekin 1975: 232) ses dengelemesi dolayısıyla ünsüz türemeleri oluşur. (Tuna 1988: 213-282) Ayrıca, türeme gibi görülen kimi ünsüzlerin eski bir ekin kalıntısı olma ihtimali de vardır. (Korkmaz 1977: 102)

Bu açıklamalardan sonra şimdi iç ve son seste meydana gelen *r* türemesinin nedenlerini izah etmeye çalışalım. Öncelikle iç ve son seste meydana gelen *r* türemesini ayırmak gerekir:

İç Seste -r- Türemesinin Nedenleri:

İç seste meydana gelen -r- türemesini, ortaya çıktığı ses gruplarına ve örneklerine göre aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz:

1. *At- > -Art-*; partla-, partda-; gartan/ garten, gartar/ gartden (<kadar)
2. *-Ap- > -Arp-*; sarplan-, herpisi
3. *Aş- > -Arş-*; arşık, mersin (<meşin), erşarp
4. *-ed- < -erd-*; damerd (<damat)
5. *-ez- > -erz/s-*; bilerzik/ bilerzük/ bilerzüg/ bilerziyh/ bilersük
6. *-It- > / -Ut- > Irt-/Urt-/*; kağırt, egirtmen, çigirt, söğürt, öğürtle-,
7. *-ün- > -ürn-*; gürneş/ gürnek/ gürney
8. *-vız-/vUz- > vrız- / vrUz-*; havrız, havruz, hevrüz

Görüldüğü gibi örnekler ve -r- türemesinin görüldüğü ses grupları birbirinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla hepsini aynı kural ile açıklamak mümkün değildir. Ancak önemli bir bölümünün benzer şekilde ortaya çıktığını ve bu benzerlikten yola çıkarak da bir genelleme yapmanın mümkün olabileceğini düşünmekteyiz. Buna göre; *At- > -Art-*; *-Ap- > -Arp-*; *Aş- > -Arş-*; *-ed- < -erd-*; *-ez- > -erz/s-*; *-It- > / -Ut- > Irt-/Urt-/*; ses grupları arasında ortaya çıkan -r- ünsüzünü ortak bir nedene bağlamak mümkündür. Özellikle, *partla-/partda-*, *sarplan-*, *herpisi*, *damerd*, *bilerzik*, *kağırt*, *söğürt*, *egirtmen*, *öğürtle-*, *gürneş/gürnek*, *arşık*, *mersin*, *erşarp* gibi örneklerde, ünlüler *t*, *p*, *ş*, *z* ünsüzlerine bağlanmaktadır. Örneğin *partla-/partda-* sözcünde, *a* ünlüsünden *t* ünsüzüne geçerken, ağız hareketleri ve boğumlanma noktaları arasında önemli bir boşluk söz konusudur. Bir dudak ünsüzü olan *p* ile kapanan ağız boşluğu ve dudaklar, *a* ünlüsüyle açık ve geniş bir hal alır. Ağız tam bu durumdayken *t* ünsüzünün boğumlanabilmesi için tekrar bir kapanmaya doğru hareket etmesi ve dilin *diş etlerine* değerek bir kapantı oluşturmaya gerekir. Dil bu bölgeye doğru hareket ederken damaklara yaklaştığı noktada titreşir ve *r* sesini meydana getirir. Böylece iki ses arasındaki mesafe ve boşluk da kapanmış olur.

Arşık ve *damerd* gibi yabancı kökenli örneklerdeki türemeyi uzunlukla ilişkilendirmek de mümkündür. *Aşık* sözcüğünde hem “*ayn*” sesi vardır hem de *a* uzun bir ünlüdür. *Damerd* < *damad* kelimesinde de uzunluk mevcuttur. Ana Türkçedeki *ür-* fiilinin Yakutçada *irt-* olması gibi, yabancı kökenli de olsa, bu örneklerde de uzunluk kısılırken bir *r* türemesine neden olmuş olabilir!

-It- >/ -Ut- > Irt-/Urt-; *kağırt, egirtmen, çigirt, söğürt, öğürtle-, -vız-/vUz- > vrız- / vrUz-;* *havrızt, havruz, hevrüz* örneklerinde ise yumuşak ğ ve h yarı ünlüleri yer almaktadır. İki ünlü arasında yer alan bu yarı ünlünün neden olduğu söyleyiş zorluğunu veya ünlü uzunluğunu telafi etmek ve yukarıdaki örneklerde anlatmaya çalıştığımız senkronizmi sağlamak üzere, -r- sesinin türediğini söylemek mümkündür.

Bütün bu nedenlerden başka, kimi örneklerde, -r- sesinin, dil psikolojisi içinde son sesin daha sert ve net bir biçimde telaffuzunu sağlamak ve anlamı vurgulamak üzere türemiş olabileceği de düşünülebilir. Özellikle *bilezik* sözcüğünün *bilerzük / bilerzük* biçimindeki telaffuzunda, altından yapılmış bir nesne olan bileziğin değerinin vurgulanması, pekiştirilmesi için r sesinin türetildiği söylenebilir.

Kuşak/kurşak söyleyişleri arasında eski ve asli olan *kurşak* biçimi olduğu için bu sözcükte -r- türemesi değil, eski şeklin korunması söz konusudur. (Gemalmaz, 1995: 203)

Son Ses -r Türemesinin Nedenleri:

1. **-bu > -bur;** halbur ki
2. **-be > -ber;** göçeber
3. **-ze > -zer;** küzer/güzer

Son seste meydana gelen -r türemesinin örnekleri azdır. Kaynaklarda -r türemesine örnek gösterilen **bu > -bur;** *halbur ki*, **-be > -ber;** *göçeber*, **-ze > -zer;** *küzer/güzer* sözcüklerindeki -r'nin durumunu ayrı ayrı ele almak gerekir.

Halbur ki yaygın kullanılmayan bir şekildir. Kişisel bir söyleyiş şekli ya da yazım yanlışlığı değilse², açık heceyi kapatmak üzere ortaya çıkmış bir türemedir diyebiliriz. *Küzer/güzer* örneğini de açık hecenin kapatılması, pekiştirme veya örneksime ile açıklamak mümkündür.

Göçebe sözcüğünün yapısı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Hasan Eren ve Tuncer Gülensoy sözcüğün *göç-me > göçbe > göçebe* biçiminde oluştuğunu; *m > b* değişmesinden sonra *göç* ile *be* parçası arasında kalan *e*'nin sonradan türediğini söylemektedirler. (Eren 1999: 158; Gülensoy 2007: 374) İsmet Zeki Eyuboğlu'na göre sözcük, *köçer oba > göçebe* (Eyuboğlu 1998: 285), Sevan Nişanyan'a göre *göç oba > göçebe* (Nişanyan 2010:) biçiminde oluşmuştur.

Birbirinden farklı yapısal özelliklerle açıklansa da, eğer *göçebe* sözcüğü yukarıda adı geçen köken bilgisi sözlüklerinin açıkladığı gibi ise ve *göçeber* şekli "*göçebe*"den geliyorsa, sözcüğün sonundaki -r türemedir.

Göçeber sözcüğü Türkçenin eski sözlüklerinde yoktur. Tarama Sözlüğünde;

"iki gün bir yerde oturmadılar

göç ber göç et-tiler durmadılar" (Budın. XVI.18) biçiminde, *bir yerde kalmayıp çok göç etmek* anlamında tespit edilmiştir. Eğer sözcüğün yapısı, *göç ber göç > göçeber* ya da *seferber, dilber* gibi örneklerde olduğu gibi *göç-e+ber* veya *göç-er+ber > göçeber* biçiminde Farsça -ber ekiyle oluşturulmuş ya da *göçebe*

² Bu örnek Veysi Özdemir tarafından hazırlanan *Aşağıbağ ve Şahsuvar Köyleri Ağzı*, (F.Ü. Fen-Edebiyat Fak. TDE Bölümü Mez. Tezi, Elazığ 1986) adlı çalışmadan alınmıştır.

eri > göçebe er > göçeber yapısında bir birleşik kelime ise, sözcüğün sonundaki -r türeme değil, ekin bünyesine ait bir sestir.

Kaynaklar

- AYDOĞDU, Özkan (2009), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Son Ses Ünsüzleri", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/8 Fall, 577-597.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1995), *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları, TDK Yay., Ankara.
- COŞKUN, Volkan (1998), "Yeni Uygur Türkçesinde Ses Uyumu ve Ses Olayları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 6, Güz, 796-808.
- Divanü Lügati't-Türk-I (1985), (Yay. Besim ATALAY), TDK Yay., Ankara.
- ECKMANN, János (1953), Kelime ortasında anorganik b, p ve m'nin türemesi, *Türkiyat Mecmuası*, X, s. 313-320.
- ECKMANN, János (1988), "Türkçede d, t ve n Seslerinin Türemesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1955, TDK Yay., Ankara, s. 11-23.
- EREN, Hasan (1950), Martti Rasanen, *Materialien zur Lautgeschichte der Turkischen Sprachen*, DTCF Dergisi, VIII, s. 240-249.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki (1998), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yay., İstanbul.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995) *Erzurum İli Ağızları I. Cilt*, TDK yay. Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yay. Ankara.
- İPEK, Birol (2009), "Alıntı Sözcüklerde Ses Değişmeleri ve Elazığ İli Ağızları Örneği", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/8 Fall, p. 1558-1573.
- KOÇ, Aylin (2010), Kelime Sonunda Ünsüz Türemesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya, s. 47-67.
- KORKMAZ, Zeynep (1977), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları C I, Ses Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- NIŞANYAN, Sevan (2010), *Sözlerin Soyağacı*, İstanbul 2010
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- RASÄNEN, Martti (1949), *Materialien zur Lautgeschichte der Turkischen Sprachen*, Helsinki
- SAĞOL YÜKSEKAYA, Gülden (2010), "Alıntı Kelimelerde Son Türeme", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/1, Winter, 90-105.
- TEKİN, Talat (1975), *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- TUNA, Osman Nedim (1988), Köktürk ve Uygurcada Uzun Vokaller, *TDAY- Belleten* 1960, s. 213-282.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003), *Türkçede Pekiştirme*, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ.

Örneklerin Alındığı Kaynaklar Ve Kısaltmaları

- AA : Mehmet AYDIN, *Aybastı Ağzı*, Ankara 2002.
- AŞKA : Veysi ÖZDEMİR, *Aşağıbağ ve Şahsuvar Köyleri Ağzı*, F.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Mezuniyet Tezi, Elazığ 1986.
- EA : Selâhattin OLCAY, *Erzurum Ağzı, İnceleme-Derleme-Sözlük*, TDK Yay., Ankara 1995.
- EİA-I : Efrasiyap GEMALMAZ, *Erzurum İli Ağızları I. Cilt*, TDK yay. Ankara 1995.
- EdİA : Emin KALAY, *Edirne İli Ağızları*, TDK Yay., Ankara 1998.
- ELİA : Ahmet BURAN-Şerife OĞRAŞ, *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ 2003.
- EYAD : Tuncer GÜLENSOY-Ahmet BURAN, *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler*, TDK Yay., Ankara 1994.

- HA** : Zülfi GÜLER, **Harput Ağzı**, Elazığ 1992.
HaA : Jale ÖZTÜRK, **Hatay Ağzı**, Adana 2009.
MMA : Şeyda ÖZMEN, **Muş Merkez Ağzı**, (F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi) Elazığ 2007.
OİYA : Necati DEMİR, **Ordu İli ve Yöresi Ağzıları**, TDK Yay., Ankara 2001.
ŞİYA : Necati DEMİR, **Sivas İli ve Yöresi Ağzıları**, Ankara 2006.
SMSBYA: Erol ÖZTÜRK, **Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı**, TDK Yay., Ankara 2009
TİYA : Necati DEMİR, **Tokat İli ve Yöresi Ağzıları**, Tokat 2005.
UİA : Gürer GÜLSEVİN, **Uşak İli Ağzıları**, TDK Yay., Ankara 2002.

Bengü Beläk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı,
 Ed. Bülent GÜL, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü,
 Ankara, 2013, s. 193-197.

KITAÑ-TÜRK DİL İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Marcel ERDAL
 Freie Universität, Berlin
 [Almanya]

Kasım 2012'de Gazi Üniversitesinde verdiğim konuşma sırasında sayın hocamız Profesör Ercilasun Kıtāñ dilinin çözümü konusunda anlattıklarına özellikle ilgi gösterdi. Bu sebepten bu armağana bu konuyla küçük bir katkıda bulunmak istiyorum.

Kıtāñ milleti hakkındaki bilgiler MS 388 yılında Şiyen-Bey İmparatorluğundan kurtulmalarıyla başlar, 1243 yılına kadar devam eder. Gök-Türkler 696 yılında Kıtāñları Çin'e karşı ayaklanmaya ikna etmişler, bu ayaklanma başarıyla sonuçlanınca ise 697'de kendileri Kıtāñlara saldırıp onları tebaları yapmışlar, bu durumları Uygur İmparatorluğu zamanında da devam etmiştir. Kıtāñlar ancak 840 yılında Uygurlar Kırgızlara yenilip Doğu Türkistan'a çekilince egemenliklerini yeniden elde edebilmişler, sonra güçlerini arttırmış, 907 yılında Çin'de hükümdarlığı ele geçirerek Liao hanedanını kurmuşlardır. Çin'e Eski Portekizce, İspanyolca ve İngilizcede *Cat(h)ay* denmesinin sebebi bu milletlerin Çin'i ilk olarak Liao hanedanı zamanında tanımış olmalarıdır.¹ Cürçenler 1125'te Kıtāñları yenip Çin'de kendi hanedanlarını kurunca bunların büyük bir kısmı batıya göç ederek 1134 yılında Balasagun'u fethetmiş, Kara Hitay devletini kurmuşlardır. Bu devletin başına 1211 yılında Nayman hükümdarı Küçlüg gelmiş, Küçlüg Han 1218'de Kaşgar şehrinin batısındaki bir savaşta Cengiz Han'a yenilince Moğollar Kara Hitay devletini de imparatorluklarına katmışlardır.

Kıtāñların dilleri ve kullandıkları yazı sistemi konusundaki bilgiler son yıllarda birtakım daha önce bilinmeyen yazıtların ortaya çıkmasıyla artmış, çözümde ilerlemeler kaydedilmiştir. Dil Moğolcaya nisbeten yakınsa da bazı önemli farklar da görülmektedir; bazı sözcükler Tunguz dillerine bağlanmaktadır. Bununla beraber Kıtāñcada gördüğümüz ve Türkolojiyi ilgilendiren sözcüklerin hemen hemen hepsi herhangi bir şekilde Moğolcada da vardır. Ayrıca, bu sözcüklerin bu dildeki şekli Altay dilleri arasındaki ilişkilerin mahiyetini anlamamıza da yardım etmektedir.²

Kıtāñca tipik bir Altay dilidir: İlgi hali tamlayandan önce gelmekte, ilgeçler ise sontakı şeklindedir. Özneler cümlelerin başında, yüklemeler sondadır. Yan cümleleri kurmak için çeşitli ortaçlar, isim-fiiller ve zarf-fiiller kullanılmaktadır. Morfolojik unsurlar tabanların başlarına veya içlerine değil, hep sonlarına gelmekte, aralarında ünlüyle başlayanlar ünlüyle biten bir tabana getirildiklerinde ekin başındaki ünlü

¹ Rusların Çin için bugün de kullanmakta oldukları *Kitay* ismini Batı Avrupa'dan ziyade doğudaki komşularından aldıklarını düşünüyorum.

² Örneklerdeki *o* *ö* olarak da, *u* *ü* olarak da, *i* *ı* olarak da okunabilir. Kıtāñca sözcüklerin imlasında kaynaklarımızdan mümkün olduğu kadar ayrılmamaya çalışıyoruz.